

JACQUES BOS

DE UNIVERSELE AANTREKKINGSKRACHT VAN HET GELIJKHEIDSIDEAAL

Recensie van: Siep Stuurman (2009) *De uitvinding van de mensheid. Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil*. Amsterdam: Bert Bakker, 573 p.

Krisis, 2010, Issue 2
www.krisis.eu

Cultuurverschil is de afgelopen jaren een van de centrale thema's in het Nederlandse publieke debat geworden. De aanname dat er wezenlijke verschillen tussen culturen bestaan, lijkt daarbij nauwelijks betwist te worden. Pleitbezorgers van een multiculturele samenleving en verdedigers van een monocultureel perspectief hebben met elkaar gemeen dat zij bepaalde cultuurverschillen als zo fundamenteel zien dat deze nagenoeg onoverbrugbaar worden. Wat ter discussie staat, is de manier waarop met deze verschillen moet worden omgegaan: moet er gezocht worden naar een *modus vivendi* waarin verschillende culturen hun eigenheid kunnen behouden of moet er sprake zijn van een assimilatieproces waarin minderheden bepaalde elementen van hun cultuur opgeven? Gelijkheid heeft in deze discussie vooral in abstracte zin een plaats, bijvoorbeeld als er een beroep gedaan wordt op het non-discriminatiebeginsel om de verhouding

tussen culturen te reguleren. Een nuancering van cultuurverschillen onder verwijzing naar de wezenlijke gelijkheid van alle mensen is echter een veel zeldzamer argument.

In *De uitvinding van de mensheid* laat Siep Stuurman zien dat het denken in termen van cultuurverschillen een krachtige tegenpool heeft in een gelijkheidsdiscours dat wereldwijd een lange geschiedenis heeft. Hij laat deze geschiedenis beginnen in de oudheid en besteedt ruime aandacht aan gelijkheidsvertogen in andere civilisaties dan de westerse. Stuurman verzet zich met deze brede vergelijkende benadering vooral tegen de opvatting dat het moderne gelijkheidsdiscours een product is van de westerse verlichting, waarbij eerdere ideeën over gelijkheid meestal als niet meer dan een prelude op het verlichtingsdenken gezien worden. De grootste valkuil voor een omvattende geschiedenis van het gelijkheidsdenken is het bewust of onbewust vasthouden aan een eurocentrisch perspectief. Het is lovenswaardig dat Stuurman deze valkuil nadrukkelijk probeert te vermijden.

Stuurman plaatst zijn onderzoek in een theoretisch raamwerk dat bestaat uit drie basisbegrippen. Het gaat daarbij in feite om families van verwante begrippen, om metaconcepten die in de loop van de geschiedenis steeds opnieuw worden uitgevonden. Het eerste metaconcept is de universalistische notie van gemeenschappelijke menselijkheid, die onder andere uitdrukking vindt in het idee dat de mensheid een gemeenschappelijke oorsprong of natuur heeft. De tweede pijler van Stuurmans theoretische kader is de antropologische wending, het relativerende besef dat andere culturen een eigen consistentie hebben en niet als per definitie onbegrijpelijk of verwerpelijk beschouwd moeten worden. Het derde basisbegrip in de geschiedenis van de gelijkheid is het temporele regime. Stuurman onderscheidt twee fundamentele vormen van temporaliteit: een cyclische tijdsconceptie, gebaseerd op de gedachte dat patronen in de geschiedenis zich steeds weer herhalen, en een lineair perspectief waarin de geschiedenis gezien wordt als een opeenvolging van telkens nieuwe gebeurtenissen en denkbeelden. Een cyclisch temporeel regime heeft sterke gelijkheidseffecten door de implicatie dat alle vormen van machtsuitoefening en overheersing uiteindelijk van tijdelijke aard zijn. Van een lineair temporeel regime gaan vaak krachtige ongelijkheidseffecten uit, vooral als de

geschiedenis gezien wordt als een proces van vooruitgang waarin bepaalde volkeren of culturen vooroplopen en andere achterblijven.

Een belangrijke inspiratiebron voor Stuurmans geschiedenis van het gelijkheidsdenken is het werk van de Amerikaanse historicus William McNeill, een toonaangevende vertegenwoordiger van de benadering die meestal als *world history* of *global history* wordt aangeduid. Deze historische subdiscipline wil zich niet beperken tot het bestuderen van de geschiedenis van een enkel volk of een enkele regio, maar wil het verleden op wereldschaal analyseren. Dit houdt doorgaans in dat er via de methode van de systematische vergelijking gezocht wordt naar grootschalige patronen in de geschiedenis van de mensheid. In zijn klassieke studie *The rise of the West* (1963) onderzoekt McNeill hoe verschillende beschavingen elkaar in het verleden – van het neolithicum tot de twintigste eeuw – beïnvloed hebben en op welke manier sommige culturen in bepaalde perioden een dominante positie in de wereld konden verwerven. Stuurman sluit zich nadrukkelijk aan bij McNeills opvatting dat contacten en botsingen tussen civilisaties de belangrijkste dynamische factor in de wereldgeschiedenis zijn. De ontwikkeling van het denken over gelijkheid hangt in zijn ogen nauw samen met het bestaan van *frontiers* tussen culturen. Het betoog in *De uitvinding van de mensheid* is daarom opgebouwd rondom de volgens Stuurman cruciale grenzen en grensoverschrijdingen in de wereldgeschiedenis.

Stuurman begint zijn historische overzicht met een aantal canonieke teksten uit de vroege oudheid waarin hij het idee van een gemeenschappelijke menselijkheid voor het eerst in rudimentaire vorm naar voren ziet komen. Zo is in het werk van Homerus het perspectief primair Grieks, maar dit wordt genuanceerd door het veelvuldig benadrukken van de norm van gastvriendschap die gebiedt vreemdelingen als medemens te moeten te treden. In de Hebreeuwse Bijbel treft Stuurman een vergelijkbare dynamiek van ethnocentrisme en universalisme aan: God heeft een exclusieve relatie met het Joodse volk, maar het scheppingsverhaal heeft een universele strekking. In het christendom en de islam is het idee dat alle mensen behoren tot één door God geschapen gemeenschap nog sterker. Niettemin kennen deze wereldgodsdiensten ook een sterke exclusivistische tendens, nauw verbonden met het absolute karakter van hun

waarheidsaanspraken, die in de geschiedenis van beide religies in haar meest negatieve vorm zichtbaar is in het idee van de heilige oorlog tegen de ongelovigen. Stuurman ziet vergelijkbare vormen van gelijkheidsdenken in de Griekse en de Chinese filosofie. Zowel in de filosofie van de Stoa als in het confucianisme fungeert de aanname dat er een algemeen gedeelde menselijke natuur bestaat als fundament voor normatieve opvattingen over de gelijkwaardigheid van alle mensen. De notie van gemeenschappelijke menselijkheid is in principe ook van toepassing op niet-Grieken en niet-Chinezen, maar de mensen die de visie op het goede leven van de Stoa en het confucianisme niet delen, worden gezien als dwalenden die hun potentieel niet realiseren en daarom gecorrigeerd moeten worden.

In de zojuist besproken religieuze en filosofische perspectieven worden cultuurverschillen genuanceerd door deze als secundair voor te stellen ten opzichte van een algemene menselijkheid. Een andere benadering van gelijkheid in vroege beschavingen is zichtbaar in de antropologische wending die zich voltrekt in bepaalde geschiedkundige, geografische en etnografische teksten. Stuurman bespreekt deze ontwikkeling aan de hand van de Griekse historicus Herodotus (ca. 480-425 v.Chr.), de Chinese geschiedschrijver Ssu-ma Ch'ien (ca. 145-86 v.Chr.) en de Noord-Afrikaanse geleerde Ibn Khaldun (1332-1406). Het antropologische perspectief van deze auteurs moet volgens Stuurman begrepen worden tegen de achtergrond van de *frontier* tussen sedentaire en nomadische samenlevingen. Deze *frontier* is met name zichtbaar op het Euraziatische continent, waar stedelijk-agrarische imperia zich tot in de vroegmoderne tijd aan hun noordgrenzen geconfronteerd zagen met de dreiging van steppevolkeren. Herodotus, Ssu-ma Ch'ien en Ibn Khaldun beschrijven de culturen van deze 'barbaren' niet als totaal vreemd of achterlijk, maar als op zichzelf zinvolle manieren van samenleven die aangepast zijn aan de leefomstandigheden van de steppe. De levenswijze van de nomadische steppebewoners zien zij niet als een ontwikkelingsstadium dat op een gegeven moment over zal gaan in een stedelijk-agrarische cultuur. In plaats daarvan beschouwen zij de tegenstelling tussen nomadische en sedentaire samenlevingen als een constante factor in de geschiedenis. De temporaliteit in hun analyse is cyclisch van aard.

De volgende grote *frontier* die in *De uitvinding van de mensheid* aan de orde komt, is de snel verschuivende grens van de Europese invloed tijdens de verovering van Amerika in de vroegmoderne tijd. Door de militaire en technologische superioriteit van de Europeanen was hun verhouding met de oorspronkelijke bewoners van het Amerikaanse continent wezenlijk anders dan de relatie tussen de sedentaire en nomadische volken op het Euraziatische continent. Het resultaat hiervan was dat de meeste zestiende-eeuwse Europeanen de 'indianen' over de hele linie als inferieur – of zelfs als 'natuurlijke slaven' – beschouwden. Wel waren er enkele tegenstemmen, die tegen de behandeling van de inheemse Amerikanen protesteerden op grond van een gedeelde menselijkheid, waarbij ook het antropologische begrip voor de interne logica van een andere cultuur een rol speelde. De bekendste criticus van de Spaanse koloniale politiek in de zestiende eeuw is Bartolomé de Las Casas, en zijn werk wordt door Stuurman dan ook uitgebreid besproken. Verdienstelijk is dat daarnaast ook minder bekende verdedigers van de inheemse Amerikanen aan de orde komen.

Een centrale episode in Stuurmans boek is de verlichting, die hij nadrukkelijk in samenhang ziet met de voortschrijdende globalisering. In de verlichting ontstaat volgens hem het moderne gelijkheidsdiscours, terwijl tegelijkertijd ook nieuwe vormen van ongelijkheidsdenken opkomen. De belangrijkste bronnen van het verlichte denken over gelijkheid zijn het natuurrecht en het cartesianisme. Beide gaan uit van een abstract concept van de menselijke natuur, waarbij de mens gezien wordt als drager van rechten en als denkend en kennend wezen, los van sociale conventies. De radicale consequenties die uit dit perspectief kunnen voortvloeien bespreekt Stuurman onder andere aan de hand van de zeventiende-eeuwse feminist François Poulain de la Barre, aan wie hij eerder (2004) een boek heeft gewijd. Poulain ontwikkelt een sociale filosofie op cartesiaanse grondslag en concludeert daarbij dat geen enkele vorm van ongelijkheid als natuurlijk beschouwd kan worden, noch die tussen mannen en vrouwen, noch die tussen Europese en niet-Europese volkeren. De ongelijkheden die mensen menen waar te nemen zijn volgens hem uiteindelijk terug te voeren op historisch gegroeide conventies.

Naast het moderne gelijkheidsconcept is volgens Stuurman ook de filosofische geschiedenis een cruciaal aspect van het verlichtingsdenken. Hiermee bedoelt hij een lineaire theorie over de geschiedenis van de mensheid waarin een aantal universele ontwikkelingsstadia wordt onderscheiden – het jagen en verzamelen van de 'wilden', het pastorale nomadisme, de agrarische samenleving met enige handel en steden en ten slotte de commerciële maatschappij. Buiten-Europese volkeren, met name de bewoners van Amerika, worden volgens dit schema gezien als 'achtergebleven' in een stadium dat de Europeanen inmiddels ver achter zich hebben gelaten. Gelijkheid is in dit perspectief de belofte om uiteindelijk deel te hebben aan de universele verlichte cultuur die in Europa al is gerealiseerd. Hieruit kan de conclusie getrokken worden dat de Europeanen een beschavingsmissie te volbrengen hebben die hun koloniale aanwezigheid op andere continenten rechtvaardigt. Die conclusie wordt echter niet door alle verlichtingsdenkers getrokken. Stuurman bespreekt een aantal auteurs, van wie Diderot de bekendste is, die ook oog hebben voor de negatieve kanten van de Europese beschaving en gelijkheid opvatten als de vrijheid om zelf een levensvorm te kiezen.

In de verlichting komt nog een derde aspect van het moderne denken over cultuurverschillen op, namelijk de opvatting dat de mensheid onder te verdelen valt in verschillende 'rassen' met specifieke fysiologische en psychologische kenmerken. Wat de rassentheorieën van de zeventiende en achttiende eeuw met elkaar gemeen hebben, is de – soms expliciete, soms impliciete – hiërarchische ordening van de mensenrassen. Een belangrijk onderscheid is dat tussen polygenetische theorieën, waarin betoogd wordt dat de verschillende rassen niet van dezelfde oorspronkelijke mens afstammen, en monogenetische theorieën, die het meer egalitaire uitgangspunt hebben dat alle rassen deel hebben aan een gemeenschappelijke menselijkheid. De laatste benadering treffen we bijvoorbeeld aan bij Buffon, die raciale verschillen analyseert als effecten van het klimaat en andere omgevingsfactoren.

In de negentiende en twintigste eeuw ziet Stuurman de dialectiek van gelijkheid en ongelijkheid die hij in de verlichting constateert in versterkte vorm doorwerken. Enerzijds triomfeert in de negentiende eeuw het wetenschappelijk racisme, vooral in de polygenetische variant, en is het

idee dat Europa een beschavingsmissie heeft ten opzichte van de buiten-Europese wereld sterker dan ooit. Anderzijds vinden rond 1800 uitgesproken egalitaire revoluties plaats, niet alleen in de Verenigde Staten en Frankrijk, maar ook in Haïti, de eerste staat in de geschiedenis waar de koppeling tussen burgerschap en huidskleur wordt losgelaten. Bovendien wordt in de loop van de negentiende eeuw wereldwijd de slavernij afgeschaft. Het tijdvak tussen 1880 en 1940 wordt volgens Stuurman gekenmerkt door een globalisering van het gelijkheidsdiscours. Dat betekent niet dat het wetenschappelijk racisme en het idee van de Europese beschavingsmissie uit het zicht verdwijnen. Wel mengen buiten-Europese stemmen zich veel nadrukkelijker dan voorheen in het debat over gelijkheid en ongelijkheid. Stuurman illustreert dit met een uitgebreide bespreking van het denken van Gandhi en de zwarte Amerikaanse intellectueel W.E.B. DuBois, die beiden een strijd voor gelijke rechten verbinden met cultureel zelfbewustzijn. Een andere ontwikkeling in de eerste helft van de twintigste eeuw is de opkomst van wetenschappelijke kritiek op het racisme, door Stuurman besproken aan de hand van de Duits-Amerikaanse antropoloog Franz Boas, die cultuur tot het centrale begrip van de antropologie maakt, en daarmee afstand neemt van de negentiende-eeuwse ethnologie met haar nadruk op de studie van rasverschillen.

Stuurman eindigt zijn geschiedenis van het gelijkheidsdenken met een bespreking van de *Universal declaration of human rights* uit 1948. Deze verklaring wordt soms gezien als een product van het westerse denken of zelfs als een voortzetting van de negentiende-eeuwse Europese beschavingsmissie, maar dat is volgens Stuurman onjuist. Weliswaar is het vocabulaire van individuele rechten een erfenis van de verlichting, maar bij de totstandkoming van de *Universal declaration* hebben vertegenwoordigers van Latijns-Amerikaanse en Aziatische landen een beslissende rol gespeeld. Stuurman betoogt dat de *Universal declaration* gezien moet worden als een grootste gemene deler van verschillende concurrerende universalistische perspectieven, waardoor gelijkheid een norm is geworden die wereldwijd moreel gezag heeft. Of dat gezag in de toekomst stand zal houden is voor Stuurman een open vraag, maar hij hoopt op de levensvatbaarheid van een transcultureel gelijkheidsdiscours, geënt op de mensenrechten, dat zowel tussen als binnen civilisaties kan werken. Dit

discours is iets anders dan multiculturalisme, omdat het gericht is op individuen en niet op groepen. Ook hoeft het cultuurrelativisme dat inherent is aan dit perspectief volgens Stuurman geen ethisch relativisme met zich mee te brengen.

Stuurmans boek is een ambitieuze poging om een vergelijkende wereldgeschiedenis van het gelijkheidsdenken te schrijven. Het raamwerk van drie basisbegrippen – de gemeenschappelijke menselijkheid, de antropologische wending en het temporele regime – maakt het mogelijk om zeer diverse opvattingen over gelijkheid op een coherente manier met elkaar in verband te brengen. Bovendien heeft dit raamwerk bepaalde normatieve implicaties, maar deze werkt Stuurman slechts in bescheiden mate uit. In een boek dat primair als historische analyse bedoeld is, kan dat echter niet als wezenlijke tekortkoming gelden. Problematischer is de manier waarop Stuurman zijn historische materiaal selecteert en contextualiseert. Bij veel hoofdstukken rijst de vraag op welke gronden de behandelde auteurs gekozen zijn en hoe representatief deze zijn voor het discours van hun tijd. Die vraag wordt nog dringender door de relatief geringe hoeveelheid literatuurverwijzingen waarmee Stuurman zijn betoog ondersteunt.

Volgens Arthur Lovejoy (1936) zouden ideeënhistorici zich in hun onderzoek moeten richten op zogenaamde *unit-ideas*, min of meer onveranderlijke concepten die in de loop van de geschiedenis in steeds andere constellaties naar voren komen. Moderne ideeënhistorici, zoals Quentin Skinner (2002) en John Pocock (2009), hebben Lovejoys benadering scherp bekritiseerd. Volgens hen is de analyse van *unit-ideas* in wezen anachronistisch omdat hiermee tijdloze concepten worden geponeerd, terwijl ideeënhistorici juist zouden moeten onderzoeken hoe begrippen functioneren in hun historische context. Bovendien komt het werken met *unit-ideas* vaak neer op een vorm van *Whig history*, waarin het hedendaagse denken bepaalt wat men in het verleden aantreft. Stuurman zegt aan te willen sluiten bij Pockocks methodologie van de ideeëngeschiedenis, waarin politieke talen het belangrijkste object van onderzoek zijn en waarin vooral gekeken wordt naar de relatie tussen ideeën en hun context. De vraag is echter of hij de geschiedenis van het gelijkheidsdenken werkelijk op deze manier benadert. Stuurman erkent dat het vanuit een contextu-

aliserend perspectief problematisch is om een intellectuele geschiedenis te schrijven die zich uitstrekt over meerdere tijdvakken en verschillende beschavingen. Onder verwijzing naar Wittgenstein suggereert hij echter dat het mogelijk zou moeten zijn om verwantschappen of familiegelekenissen tussen verschillende gelijkheidsvertogen te constateren. Het is echter de vraag of Stuurman hiermee de methodologische problemen die zijn project met zich meebrengt daadwerkelijk oplost. Heeft hij van gelijkheid niet toch een *unit-idea* gemaakt dat in de loop van de tijd niet wezenlijk verandert? En is er niet toch sprake van een vorm van *Whig history*, waarin de moderne mensenrechten de culminatie van een logische ontwikkeling zijn? Stuurman spreekt nadrukkelijk over de ‘uitvinding’ van de mensheid, waarmee hij wil aangeven dat het denken over gelijkheid een contingent product is van een specifieke historische context. Bepaalde ontwikkelingen in het gelijkheidsdenken worden inderdaad – zij het schematisch – in verband gebracht met bepaalde historische omstandigheden. Tegelijkertijd heeft de geschiedenis van het gelijkheidsdiscours zoals Stuurman die presenteert echter een zweem van onvermijdelijkheid over zich.

De bijna onweerstaanbare aantrekkingskracht van het gelijkheidsideaal in Stuurmans historische analyse zou heel goed samen kunnen hangen met zijn – weliswaar weinig uitgewerkte – normatieve stellingname. Het idee van gemeenschappelijke menselijkheid fungeert namelijk niet alleen als metaconcept in zijn beschrijving van verschillende vormen van gelijkheidsdenken, maar ook als basis voor zijn pleidooi voor een gelijkheidsdiscours gecentreerd rondom de mensenrechten. Het is echter zeer de vraag of dit normatieve gebruik van de notie van gemeenschappelijke menselijkheid de toets van de filosofische kritiek wel kan doorstaan. Wordt hiermee niet een ethisch-politieke positie gefundeerd in een betwistbaar metafysisch concept? Stuurman gaat niet uit van een conceptie van de menselijke natuur met een specifieke inhoud. Hij betoogt dat het idee van de mensheid niet alleen in het westerse denken een rol speelt, maar ook in andere tradities met andere metafysische preoccupaties. John Rawls (1993) ziet in de mensenrechten de kern van een *overlapping consensus* die het mogelijk maakt dat aanhangers van verschillende doctrines met elkaar samenleven in één politieke orde. Stuurman komt tot een vergelijkbare conclusie, maar zijn filosofische argumenten hiervoor zijn

dun. Uiteindelijk berust zijn pleidooi voor de mensenrechten op de historiserende analyse dat deze de grootste gemene deler zijn van concurrerende universalistische concepties van de mensheid. Dat is geen heel overtuigende positie, zeker niet als we ons realiseren dat in al die universalistische perspectieven ook sterke exclusivistische tendensen aanwezig zijn.

Een sterk punt van *De uitvinding van de mensheid* is de manier waarop Stuurman de interne logica van bepaalde posities doordenkt en contradicties en paradoxen aan het licht brengt. Het beste voorbeeld hiervan is zijn bespreking van de dialectiek van gelijkheid en ongelijkheid in de verlichting. Daarin bekritiseert hij tevens de invloedrijke interpretatie van Jonathan Israel (2006), die betoogt dat alleen de radicale, materialistische en antireligieuze stroming in het verlichtingsdenken een consistent egalitaire positie inneemt. Israel miskent volgens Stuurman echter de dualiteit tussen universalisme en particularisme die de verlichting gemeen heeft met de grote wereldgodsdiensten. Enerzijds is het moderne gelijkheidsdenken een van de belangrijkste intellectuele innovaties van de verlichting, maar anderzijds verdeelt de verlichting de mensheid ook in twee kampen: degenen die het stadium van de verlichte rationaliteit al bereikt hebben en zij die opgevoed moeten worden om dat stadium te bereiken. Het grote probleem in het verlichtingsdenken is volgens Stuurman het perspectief van de filosofische geschiedenis, dat ook door de vertegenwoordigers van de radicale verlichting werd onderschreven.

Door dit soort conceptuele analyses kan *De uitvinding van de mensheid* een nuttige bijdrage leveren aan het maatschappelijk debat over cultuurverschil dat vaak ontspoot in eenzijdigheid en ongenueanceerdheid. Vanuit het perspectief van de geschiedbeoefening kunnen de nodige vraagtekens geplaatst worden bij Stuurmans ambitieuze studie, en van een uitgewerkte en overtuigende filosofische argumentatie is eigenlijk geen sprake. Misschien moeten we *De uitvinding van de mensheid* daarom eerder lezen als een lang uitgesponnen essay dat zinvol intervenieert in een actuele discussie. Stuurmans boek verrijkt die discussie met de broodnodige conceptuele helderheid en historische nuance.

Jacques Bos studeerde geschiedenis, politieke wetenschappen en wijsbegeerte aan de Universiteit Leiden en promoveerde in 2003 aan dezelfde universiteit. Momenteel doceert hij wetenschapsfilosofie (met de nadruk op filosofie van de geesteswetenschappen) bij de Afdeling Wijsbegeerte van de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast is hij directeur van het Onderwijsinstituut Wijsbegeerte.

© De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.

Literatuur

Israel, J.I. (2006) *Enlightenment contested. Philosophy, modernity, and the emancipation of man 1650-1750*. Oxford: Oxford University Press.

Lovejoy, A.O. (1936) *The great chain of being. A study of the history of an idea*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

McNeill, W.H. (1963) *The rise of the West. A history of the human community*. Chicago: University of Chicago Press.

Pocock, J.G.A. (2009) *Political thought and history. Essays on theory and method*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rawls, J. (1993) *Political liberalism*. New York: Columbia University Press.

Skinner, Q. (2002) *Visions of politics I. Regarding method*. Cambridge: Cambridge University Press.

Stuurman, S. (2004) *François Poulain de la Barre and the invention of modern equality*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.